

HATIDŽA ČAR-DRNDA
(Sarajevo)

PRIOLOG PROUČAVANJU PROŠLOSTI FOJNICE I KREŠEVA OD USPOSTAVE OSMANSKE VLASTI DO POČETKA 17. STOLJEĆA

Izučavanju prošlosti Fojnice i Kreševa u okviru srednjovjekovne bosanske države u historiografiji je posvećena značajna pažnja¹, dok je izučavanje prošlosti ovih naselja u periodu osmanske vladavine tretirano fragmentarno, u sklopu izučavanja drugih problema.² Zadatak ovog rada je da na osnovu dosadašnjih rezultata nauke i vlastitih novih istraživanja doprinese rasvjetljavanju prošlosti naznačenih naselja.

Značaj izučavanja prošlosti Fojnice i Kreševa sadržan je u različitim aspektima. Kao rudnici srebra i drugih metala, a zatim i kao trgovci, oni su imali važno mjesto u istoriji srednjovjekovne bosanske države. U novim istorijskim okolnostima nastaje nova etapa u njihovom razvitku. Od vremena uspostave osmanske vlasti oni dijele sudbinu ostalih gradskih naselja u Osman-skom Carstvu, ali je njihov razvoj imao istovremeno, zahvaljujući određenim ekonomskim i političkim momentima, i neke osobenosti koje su bile značajne za oblikovanje društveno-ekonomske strukture ovih mjesta.

Rad je nastao na osnovu istočnih i zapadnih izvora, a pretežno na osnovu neobjavljenih izvora osmanske provenijencije, i to katastarskih popisa bo-

1. Najznačajnija studija koja sumira i prethodna saopštenja u vezi sa prošlošću ovih naselja je monografija D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Sarajevo, 1978. U navedenoj monografiji citirana je literatura o rezultatima istraživanja prošlosti Fojnice i Kreševa u okviru srednjovjekovne bosanske države.

2. Pogledati radove: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Djela ND BiH, knj. XIV, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 10, Sarajevo, 1959; N. Filipović, »Gradovi i gradska privreda u XVI veku«, *Istorija naroda Jugoslavije*, knj. II, Beograd, 1960, 140; H. Kreševljaković, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, ND BiH, Djela, knj. VIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 7, Sarajevo, 1957, 38–40; V. Palavestra, »Historijska narodna predanja i toponomastika u Fojnici i okolini«, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* (dalje GZM), Etnologija, Nova serija, sv. XXVII–XXVIII, Sarajevo, 1972/1973, 101–153; A. Handžić, »Rudnici u Bosni u drugoj polovini XV stoljeća«, *Prilozi za orijentalnu filologiju* (dalje POF) XXVI/1976, Sarajevo, 1978, 7–42; S. Tihčić, »Stare slike i predmeti umjetnog obrta u franjevačkom samostanu u Fojnici«, *Naše starine*, IV, Sarajevo, 1957, 75–97; H. Buljina, »Fojnica i njena medresa«, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, Sarajevo, 1983, 685–695.

sanskog sandžaka iz 1468/9, 1485, 1489, 1516, 1528/30, 1540/42, 1570. i 1604. godine. Iako su ovi popisi koncipirani radi utvrđivanja tačnog broja poreskih obveznika, njihove imovinske snage i platežne moći, oni predstavljaju dragocjen materijal za upoznavanje društvenih i privrednih prilika u popisanim oblastima. Popisi su rađeni za svako naselje posebno, uz socijalno-pravno rangiranje ljudi i naselja. Na kraju popisa svakog naselja nalazi se ukupan zbir svih aktivnih nosilaca obaveza prema osmanskoj državi i njenoj feudalnoj klasi. Ti kvantitativni podaci mogu poslužiti kao osnova za procjenu brojnog stanja stanovništva. Međutim, ostaje otvoreno pitanje sa kojim brojem treba množiti raspoložive bročane podatke da bismo se što više približili realnom broju stanovništva nekog naselja. Nosioci upravnih, vojnih i drugih funkcija, koji su sa svojim porodicama živjeli u određenom naselju, zbog svog klasnog statusa nisu unošeni u ove popise. Ovo treba imati u vidu kako bi se razumjeli pojedini dijelovi rada.

Na osnovu podataka iz ovih i drugih izvora u radu će se pratiti urbani razvoj Fojnice i Kreševa, njihova transformacija u naselja islamsko-orijentalnog tipa, demografsko kretanje i privredni život, u mjeri u kojoj to budu omogućavali korišćeni izvori.

URBANI RAZVOJ

Rudarstvo i rudarska proizvodnja u fojničkoj i kreševskoj oblasti predstavljalo je osnov nastanka i daljeg ekonomskog prosperiteta ovih naselja. Rudarska aktivnost, koja datira od 14. stoljeća, dala je istovremeno snažan polet i razvitku drugih privrednih grana – trgovine i zanatstva, tako da je rudarstvo predstavljalo najvažniji faktor u cjelokupnom privrednom životu spomenutih naselja.

Veliki udio u privrednom razvoju Fojnice, Kreševa i drugih gradskih naselja srednjovjekovne Bosne imali su Dubrovnik, Trogir, Split, kao i neki drugi gradovi dalmatinskog zaleđa, investirajući svoj trgovački kapital u rad i proizvodnju bosanskih rudnika.³ Naime, kada je bosanskoj državi u vrijeme Stjepana II pripojen Hum, Bosna se približila Dubrovniku i Sredozemnom pojasu u kojem je bila razvijena robno-novčana privreda, zasnovana na trgovačkom kapitalu. Dubrovnik je ulagao znatan kapital u otvaranje novih i proširenje postojećih rudnika. Taj kapital vremenom je postao dominantan u svim sferama života bosanskih gradova, tako da se o privrednoj moći, snazi i veličini jednog grada moglo govoriti i na osnovu veličine dubrovačke kolonije u njemu.

Drugi važan momenat koji je odigrao značajnu ulogu u razvitku Fojnice, Kreševa i drugih rudarskih naselja u Bosni jeste činjenica da se rudarska proizvodnja u Bosni počinje razvijati u vrijeme kada je u Evropi došlo do stagnacije i opadanja eksploatacije plemenitih metala i kada je na evropskom

3. D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, ND BiH, Djela, knj. XVIII, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 13, Sarajevo, 1961; D. Kovačević-Kojić, »Uloga rudarstva u privrednom razvoju gradskih naselja Srbije i Bosne tokom prve polovine XV vijeka«, *Godišnjak Društva istoričara BiH* (dalje GDI BiH) XVIII, Sarajevo, 1970, 257–263.

tržištu došlo do povećane potražnje za srebrom i zlatom.⁴ Posredničku ulogu u nabavci plemenitih metala iz Bosne i Srbije imalu su Dubrovnik, Venecija i još neki drugi talijanski gradovi.⁵ Bilo je slučajeva da su srebro iz Bosne izvozili i domaći trgovci, zatim vlastela, pa i sam kralj.⁶ Količine srebra koje su se izvezile iz Bosne bile su ponekad velikih razmjera. Ilustrativan primjer za to je grupa Dubrovčana koja je 1434. godine išla u Visoko da kupi pola tone srebra,⁷ ili namjera kralja Tvrtka II da 1430. godine pošalje u Dubrovnik srebra u vrijednosti od 30.000 dukata.⁸

Kontinuitet eksploatacije rudnog blaga fojničkog i kreševskog basena nije bio prekinut uspostavom osmanske vlasti. I u okvirima nove države intenzivno se odvijala eksploatacija ovih rudnika, koji su i za osmansku državu predstavljali značajne izvore akumulacije kapitala.

Ovo područje osmanska država je kontrolisala i prije definitivnog osvojenja srednjovjekovne bosanske države (1463), pa je u vezi sa tim broj dubrovačkih trgovaca u ovim naseljima u rapidnom opadanju.⁹ Nakon pada Despotovine pod osmansku vlast (1459), dubrovački trgovci žalili su se svojoj vladi »da su bosanska gospoda stalno kontrolisana od turskih činovnika i pod pritiskom turskog garnizona u Vrhbosni. Dubrovački trgovci iz Fojnice javljali su da im je saopšteno naređenje turskog sklava da sve srebro treba da se nosi u sultanske kovnice i da ga herceg mora oduzimati od Dubrovčana.«

Kao rudnik srebra i kao trg, Fojnica se u izvorima javlja od 1365. godine.¹¹ Početkom 15. stoljeća ona doživljava ubrzan razvoj, a već polovinom 15. stoljeća, nakon što je Srebrenica 1411. godine pripala srpskoj državi, predstavljala je najjači rudarski centar bosanske države.¹² Prema podacima katastarskog popisa bosanskog sandžaka iz 1468–9. godine, Fojnica je i po brojnosti stanovništva, poslije Novog Pazara, predstavljala najveće naselja u Bosni.¹³

Najraniji katastarski popisi bosanskog sandžaka, pošto su vremenski bliski neposrednom ulasku Bosne u granice Osmanskog Carstva, pružaju mogućnost za djelomično upoznavanje života u ovom naselju i u predosmansko vrijeme. Pri tome je naročito značajan popis iz 1489. godine, u kojem se nalaze kanuni za rudnike Fojnica i Kreševo, kao i njihovih pomoćnih rudnika. Podaci iz tog izvora potvrđuju na posredan način da je Fojnica u predosmansko

4. D. Kovačević, *Trgovina* . . ., 139.

5. Ista, *Trgovina* . . ., 185, 186; B. Hrabak, »Dubrovačko srebro u Italiji i Kataloniji u XIV, XV i XVI vijeku«, *Istorijski glasnik* (dalje IG), 1–2, Beograd, 1980, 55–77.

6. D. Kovačević, *Trgovina* . . ., 98–101; B. Hrabak, »Dubrovačko« . . ., 69–70; B. Hrabak, »Prodaja proizvoda bosanskog rudarstva u Veneciji i Mlečanima u Dalmaciji« *GDI BiH XXI–XXVII*, Sarajevo, 1976, 59–67.

7. D. Kovačević-Kojić, *Gradska* . . ., 69.

8. B. Hrabak, »Dubrovačko« . . ., 69.

9. D. Kovačević, *Trgovina* . . ., 66–79.

10. I. Božić, *Dubrovnik i Turska i XIV i XV veku*, SAN, Posebna izdanja, knj. CC, Istorijski institut, knj. 3, Beograd, 1952, 142.

11. D. Kovačević, *Trgovina* . . ., 25.

12. D. Kovačević-Kojić, *Gradska* . . ., 72.

13. *Istanbul, Belediye küt, Muallim Cevdet No 0–76, Orijentalni institut Sarajevo (dalje OIS), fotokopija (dalje f)*, 23.

vrijeme bila ne samo razvijen rudnik srebra, već i naselje sa izrazito gradskom ekonomikom i gradskom strukturom stanovništva. Tržišne takse koje su uzimane u kraljevo vrijeme ukazuju na strukturu robnog prometa i intenziteta trgovinske razmjene na fojničkom trgu. Pored agrarno-stočarskih artikala, predmet trgovinske razmjene bili su i luksuzni artikli, zatim prerađevine od željeza i drveta.¹⁴ Dakle, u predosmansko vrijeme Fojnica je bila ne samo rudarski, već i trgovački centar i predstavljala je naselje gradskog tipa sa razvijenim proizvodnim strukturama, karakterističnim za gradska naselja tog vremena.

U okvirima Osmanskog Carstva i Fojnica i Kreševo imali su drugačiji tempo razvitka. U prvo vrijeme, u svim rudarskim naseljima, osmanska država se trudila da uspostavi kontrolu nad radom rudnika i procesom proizvodnje i nije vršila skoro nikakve intervencije u smislu preobražaja ovih naselja u gradove islamsko-orijentalnog tipa. Pri tom treba imati u vidu da se osmanska vlast na ovom prostoru još nije bila učvrstila i da je o svemu, skoro u detalje morala voditi računa. Njene pozicije ugrožavane su iz Jajačke i Srebreničke banovine, odakle su često vršeni upadi na osmanski teritorij. U novembru 1480. godine jedan vojni odred upao je u Sarajevo i tri dana u gradu pljačkao i palio.¹⁵ Vjerovatno da takvi upadi nisu mimoilazili ni Fojnicu ni njenu okolinu.

Ne treba zaboraviti ni činjenicu da je na ovom prostoru postojala i čvrsta organizacija katoličke crkve, što je osmanska država morala imati u vidu zbog uticaja koji je crkva imala na narod u tom kraju.¹⁶

Kao i svi rudnici u Osmanskom Carstvu, i Fojnica je pripadala sultanskom hasu, dok je upravu u ime sultana obavljao poseban službenik koji se zvao *emin*.¹⁷ U prvim decenijama osmanske vlasti na čelu grada, kao i ranije, nalazio se gradski knez koji je bio spona između naroda i osmanske vlasti. Godine 1489. knez Fojnice bio je Ivan Nosanović, a 1483. godine u Fojnici se spominju tri kneza: Ivan, Jurin i Božidar.¹⁸ Predstavnik lokalne vlasti u Fojnici bio je subaša u svojstvu zastupnika visočkog vojvode. U tom periodu Fojnica je bila i administrativno središte istoimene nahije. Poslije 1485, a prije 1489. godine, ova nahija priključena je visočkoj nahiji i u njenom sastavu je ostala do početka 17. stoljeća. Tačnije, to smo mogli pratiti do 1604. godine, a za kasnije vrijeme nemamo kontinuirane izvore na osnovu kojih bismo mogli utvrditi kada je ponovo dobila važnost administrativnog

14. *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvrnički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, Sarajevo, 1957, 15–18; *Istanbul, Bašbakanlik Arşivi* (dalje BBA), TD, No 24, OIS br. 62, f 5.

15. V. Skarić, *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo, 1937, 44; D. Bojanić, »Dve godine istorije bosanskog krajišta (1479 i 1480) – prema Ibn Kemalu«, *POF*, XIV–XV, Sarajevo, 1969, 33–50.

16. Pored katoličkih crkava u Fojnici i Kreševu, osmanski izvori zabilježili su postojanje katoličkih crkava i u Visokom i Sutjesci.

17. Emin fojničkih rudnika 1556. godine bio je Husejn čelebi, sin Mehmedov. On je bio i zakupnik bosanskih rudnika – *Sarajevski sidžil iz 1555. godine*, strana 232, dokumenat 3, Gazi Husrevbegova biblioteka, (dalje GHB, SS).

18. H. Šabanović, »Turski dokumenti iz druge polovine XV stoljeća«, *Istorijsko-pravni zbornik*, god. I, sv. 2. Sarajevo, 1949, 187, 188, 193–195.

središta. Fojnica kao naselje u sastavu visočke nahije spominje se prvi put 1516. godine.¹⁹

Kao samostalna nahija u okviru sarajevskog kadiluka Fojnica se spominje od druge polovine 18. stoljeća. Prema podacima sidžila fojničkog kadije, koji je u svojstvu naiba obavljao sudijsku dužnost, Fojnica se kao centar nahije spominje od 1784. do 1865. godine,²⁰ a prema podacima sidžila iz perioda 1865–1877. godine kao središte kadiluka.²¹ U *Fojničkim registama* u Fojnici se spominje od 1619. godine kadija, odnosno naib (opunomoćenik) sarajevskog sudije.²² Najvjerovatnije je opunomoćenik sarajevskog sudije i ranije bio naimenovan na ovu dužnost, ali u izvorima nemamo podataka o tome.

Fizionomiju islamsko-orijentalnog grada, u odnosu na druge zatečene gradove, Fojnica dobija relativno kasno, tek u drugoj polovini 16. stoljeća. Glavni urbani faktor u podizanju novih gradova i u transformaciji već zatečenih predstavljala je stara islamska institucija *vakufa* (zadužbine). Zadružbinskom aktivnošću podignuta je, prije 1570. godine i prva džamija u Fojnici. Nju je podigao Mustafa, sin Hirza, o kome nemamo sačuvanih podataka. U popisu stanovništva muslimanske mahale spominju se Halil, Džafer, Bajram, i Hizr čiji je otac Mustafa. Ne možemo sa sigurnošću tvrditi da su to sinovi Mustafe Hirza, vakifa prve džamije u Fojnici, ali to ne bi bilo nemoguće, jer je popis vremenski blizak podizanju ove džamije.²³

Navedene godine Fojnica se spominje kao kasaba, što znači da je prerasla u višu kategoriju naselja. Stepenu u klasifikaciji naselja u osmanskoj državi bio je uslovljen različitim momentima. Ali, pored značaja za bližu oblast – političkog, društvenog ili ekonomskog, naselje je moralo imati određen nivo urbanog i ekonomskog razvoja.²⁴

Osnovno obilježje kasabe kao grada je njena diferenciranost na dva dijela, shodno privrednoj strukturi i zanimanju stanovništva. Jedan dio grada, odnosno samu kasabu, predstavljao je zanatlijsko-trgovački dio. Stanovnici koji su živjeli u ovom dijelu grada bavili su se vanagrarnim zanimanjima i u konfesionalnom pogledu pripadali islamskoj religiji. Drugi dio grada, ili varoš, činio je agrarni dio grada u kojem je živjelo pretežno stanovništvo hrišćanske konfesije i uglavnom se bavilo poljoprivredom. To stanovništvo imalo je iste obaveze i opterećenja kao i poljoprivredni proizvođači na selu.

Prelaskom jednog naselja u status kasabe mijenjao se i pravni položaj nekih proizvodnih struktura. Stanovništvu kasabe država je dodjeljivala iz-

19. Istanbul, BBA, TD No 56, OIS, br. 63, f 5.

20. OIS, *sidžil br. 43* (iz 1784–1789 godine); OIS, *sidžil br. 44* (1833–1842. godine); OIS, *sidžil br. 45* (1845–1865. godine).

21. OIS, *sidžil br. 46* (1865–1877. godine).

22. J. Matasović, *Fojnička regesta*, Spomenik SKA LXVII, Beograd, 1930, 131, dokument br. 273.

23. Istanbul, BBA, TD No 379, OIS, br. 76, f. 239.

24. Vidjeti: N. Filipović, »Vakufnama Kara Mustafa-paše Sokolovića iz 1555. godine o osnivanju grada Rudo«, *Rudo, Spomenica povodom 30-godišnjice Prve proleterske brigade*, Pljevlja, 1971, 173–177; A. Handžić, »Značaj muafijeta u razvitku gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku«, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1–2, 1974, 60–69; Isti, »O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI vijeku«, *POF XXV/1975*, Sarajevo, 1977, 133–169.

vjesne ekonomske privilegije. Naime, zanatlijsko i trgovačko stanovništvo oslobođeno je poreza koje je plaćalo rajinsko stanovništvo. Korisnici ovih privilegija, ukoliko su obrađivali rajinsku zemlju, plaćali su sve poreze kao i drugi agrarni proizvođači, što znači da, ako su posjedovali zemlju u gradu, ili van njega, nisu bili izuzeti ispod režima agrarne privrede. Za zanatlijsko stanovništvo kasabe Fojnica izričito se navodi da ne plaćaju rajinske poreze zato što žive od zanatstva. Bili su zaduženj samo za baduhavu²⁵ i svadbarinu.²⁶ Zanatlijsko stanovništvo ove kasabe bilo je nastanjeno u mahali Mustafe, sina Hizra, koja je bila locirana uz spomenutu džamiju. To je bila jedina muslimanska mahala u Fojnici do početka 17. stoljeća. U izvorima nismo našli spomena drugim objektima islamske arhitekture, pa smo zaključili da Fojnica u ovom periodu nije doživjela značajniju promjenu u pravcu preobražaja u naselje islamsko-orijentalnog tipa.

Tvrđava Kozograd, čije se ruševine nalaze na planini Motorac kod Fojnice, ne spominje se u osmanskim izvorima. Za tu tvrđavu postoji predanje da je bila ljetna rezidencija bosanskih vladara i da je iz nje pobjegla kraljica Katarina kada je Mehmed Fatih napao Kozograd.²⁷

Pretpostavljamo da je ova tvrđava u toku ratnih operacija 1463. godine porušena i da nije poslije toga obnavljana, pošto zbog blizine kreševske tvrđave ona za osmansku državu nije imala vojnostrategijski značaj.

Kao rudnik srebra u srednjovjekovnoj bosanskoj državi Kreševo se u izvorima prvi put javlja 1381.²⁸ godine. Početkom 15. stoljeća ono nije predstavljalo ni značajan rudnik ni trgovačko naselje. Polovinom 15. stoljeća dubrovački trgovci u njemu se povremeno zadržavaju zbog posla, pa bismo mogli reći da ni u tom periodu nije imalo značaj većeg urbanog naselja.

Za osmansku državu Kreševo je imalo dvostruk značaj – kao vojna baza i kao rudnik srebra. Zbog toga je ona podsticala obnovu ovog naselja i kao tvrđave, i kao rudnika, i kao trga.

Samo naselje sastojalo se iz utvrđenog grada (kal'a) neutvrđenog naselja–trga (bazar) i rudnika (m'aden-i gümüş). Utvrđeni dio grada osmanska država pretvorila je u vojnu bazu koja je zajedno sa šest drugih tvrđava u Kraljevoj oblasti (Borovac, Crešnjevo, Prozor, Susid, Vranduk i Bobovac) imala veliku zaslugu za širenje i učvršćenje osmanske vlasti u tim krajevima. U kreševskoj tvrđavi, kao i u drugim tvrđavama, podignuti su namjenski objekti za vojsku i njene potrebe: stanovi za vojno osoblje i njihove potrebe, skladišta za municiju, vojnu opremu i hranu. Stalna vojna posada u kreševskoj tvrđavi bila je stacionirana do početka 16. stoljeća, kada se preselila u dubrovačku tvrđavu, sjeveroistočno od Visokog. Nije moguće tačno utvrditi kada je ulogu kreševske tvrđave preuzela tvrđava u Dubrovniku. Prema podacima iz raspoloživih izvora, posada se u kreševskoj tvrđavi nalazila 1489. godine, kada je u cjelosti i popisana. Ona je postojala i 1503. godine, kada se spo-

25. O tome šta je predstavljala baduhava vidjeti: H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1964, 609.

26. Istanbul, BBA, TD No 379, OIS, 76, f. 239.

27. V. Palavestra, »Historijska«, ..., 119–122.

28. D. Kovačević, *Trgovina*, ..., 25.

minje u ugovoru između Turske i Austrije.²⁹ Tvrđava je napuštena prije 1516. godine.

Godine 1468–9. vojnu posadu u tvrđavi sačinjavali su zapovjednik tvrđave (dizdar) i četrdeset vojnika.³⁰ Među članovima posade je jedno duhovno lice (imam), koji je obavljao vjersku dužnost u tvrđavi. Ni jedan član posade nije bio iz Bosne. Angažovani su iz raznih krajeva, ali uglavnom iz gradova i oblasti koje su Turci ranije osvojili: Trnova, Jenišehera, Šehirköja, Plovdiva, Sofije, Skoplja, Bitolja, Sereza, Nikopolja, Vranja, Pirota, Prilepa i iz Albanije. Među vojnim osobljem su i jedan vlah (Eflak Hamza), janičar Karađoz i njegov sin Ramadan.

Materijalnu osnovu ove vojne posade činili su prihodi od timara koje su uživali u okolnim selima. Zapovjednik tvrđave, Hizr, uživao je timar u vrijednosti od 7.053 akče, dok su ostali članovi posade uživali timare u prosjeku od oko 2.000 akči.³¹ Ukupan prihod od timara koje je uživala posada kreševske tvrđave 1468–9. godine iznosio je 86.721 akču.³²

Godine 1485. posadu kreševske tvrđave sačinjavalo je pedeset i pet vojnika, zajedno sa komandnim vojnim kadrom. Pored zapovjednika tvrđave, Širmerda, komandni kadar činili su: zamjenik zapovjednika (čehaja), tri serbuljuka i dvojica buljukbaša. Među članovima posade nalazili su se jedan tobdžija, imam, vratar i krojač koji je obavljao uslužne djelatnosti za vojsku. Navedene godine u sastavu posade nalazila su se dva vojnika porijeklom iz Bosne (Hamza i Ismail), dok su ostali članovi angažovani iz ranije navedenih krajeva. Pošto su Turci u toku osvajanja dolazili u dodir sa ugarskim posjedima, moguće je u osmanskim vojnim formacijama susresti i ljude iz Ugarske, koji su uključivani u osmanski timarski sistem nakon prihvatanja islama. Među članovima kreševske posade nalazio se navedene godine i jedan Mađar (Ungurus Šahin).³³

U odnosu na raniji period, kreševska posada povećala se za četrnaest vojnih lica. I pored toga, rentni prihod sa timara koje su uživali umanjen je za 3.531. akču. Navedene godine kreševskoj posadi pripadao je prihod u iznosu od 83.190 akči.³⁴ Zapovjednik tvrđave uživao je timar u vrijednosti od 5.258 akči, dok su članovi posade uživali timare u prosječnoj vrijednosti od oko 1.400 akči.³⁵

Godine 1489. posadu kreševske tvrđave činila su pedeset tri vojna lica.³⁶ Sastav posade ostao je nepromijenjen. Ukupan prihod sa timara koje su

29. Istanbul, BBA, TD No 24, OIS, br. 62, f. 412–424; H. Šabanović, *Bosanski...*, 147.

30. Istanbul, M. Cevdet No 0–76, OIS, br. 216, f. 103–106.

31. Prihod sa timara upisan je za svakog člana posade odvojeno. Također su upisana i sela koja su pripadala timarima i njihove novčane obaveze prema uživaocu timara. Vidjeti Istanbul, M. Cevdet No 0–76, OIS, br. 216, f. 103–106.

32. Pogledati ista dokumenta.

33. Posada je popisana u sumarnom defteru: Istanbul, BBA, TD No 18, OIS, b3, 61, f. 95–97.

34. Ovu sumu dobili smo sabiranjem pojedinačnih iznosa za svakog člana posade koji su evidentirani u istom dokumentu.

35. Vidjeti isti dokument.

36. Istanbul, BBA, TD, No 24, OIS, br. 62, f. 412–424.

uživali iznosio je 56.382 akče.³⁷ U odnosu na 1485. godinu prihod je umanjen za 26.808 akči. Zapovjednik tvrđave uživao je timar u vrijednosti od 4.345 akči,³⁸ dok su članovi posade uživali timare u vrijednosti između 850–1057 akči.³⁹

Upoređivanjem podataka može se uočiti da je do smanjenja prihoda došlo i u susjednim tvrđavama. U vrijeme dok je održavana, kreševska tvrđava je imala važan strateški značaj. Prema podacima popisa bosanskog sandžaka iz 1468–9. godine, ova tvrđava, u odnosu na druge tvrđave u Kraljevoj oblasti – Borovac, Prozor, Susid, Crešnjevo, Vranduk i Bobovac, imala je najbrojniju posadu. Godine 1485. imala je najbrojniju posadu među tvrđavama bosanskog sandžaka, a 1489. godine brojniju posadu imala je samo tvrđava Bobovac.

Uz tvrđavu razvijalo se otvoreno gradsko naselje koje datira još od prije 1434. godine.⁴⁰ U prvim decenijama osmanske vlasti Kreševo je bilo administrativno središte istoimene nahije. Poslije 1485. godine i ova nahija priključena je visočkoj nahiji i u njenom sastavu je ostala do 17. stoljeća.⁴¹ Na osnovu raspoloživih izvora ne možemo utvrditi kada je Kreševo ponovo postalo administrativno središte nahije. Do 1604. godine nalazi se u sastavu visočke nahije. Kao nahija ponovo se spominje u sidžilu fojničkog kadije iz perioda 1784–1789. godine.⁴² Kadija-naib spominje se u Kreševu od 1611. godine,⁴³ a prema podacima sidžilskih dokumenata kadija-naib u Kreševu spominje se i u 18. i u 19. stoljeću.⁴⁴

Naselje Kreševo kao trg i rudnik u sastavu visočke nahije spominje se od 1516. godine. Tokom 16. i 17. stoljeća u novim istorijskim okolnostima Kreševo se nije razvilo u veće urbano naselje. U nekim osmanskim izvorima iz 15. stoljeća označavano je i kao selo (*karye*).⁴⁵ Tek krajem 16. ili početkom 17. stoljeća u njemu je podignuta prva džamija, a to je ujedno jedini objekat islamske arhitekture koji izvori spominju u Kreševu do 1604. godine.⁴⁶ Džamiju je podigao neki hadži Hasan, a pored nje je bila locirana i prva muslimanska mahala. Nakon što je sagrađena džamija, Kreševo je promovisano u kasabu, pa su u vezi sa tim date i povlastice zanatlijskom muslimanskom stanovništvu. U bilješci koja se odnosi na stanovništvo kasabe naznačava se da je ono zanatlijsko, a pošto živi od zanatstva, ne plaća rajinske poreze. Obavezno je da daje baduhavu i svadbarinu koja je određena sultanskom hasu. Međutim, ukoliko posjeduje i obrađuje rajinsko zemljište,

37. Isto

38. Isto

39. Isto

40. Miclosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Wienae*, 1858, 320.

41. Istanbul, BBA, TD No 24, 974, 56, 157, 211, 379, OIS br. 62, 63, 65, 75, 76; Ankara, *Tapu ve kadastru, Tapu defter* (dalje Ankara, TD) No 477, OIS, br. 203.

42. OIS, *sidžil br. 43*.

43. J. Matasović, *Fojnička. . .*, 125, dokument 209.

44. OIS, *sidžil br. 43, 67, 44*.

45. Kanuni. . ., 15.

46. Ankara, TD, No 477, OIS, br. 203, f. 142.

daje zakonsku desetinu i običajne poreze.⁴⁷ S obzirom na konfesionalnu pripadnost, naselje je bilo podijeljeno na muslimansku (džemat-i muslimin) i hrišćansku zajednicu (džemat-i geberan). Muslimanska zajednica predstavljala je, u stvari, kasabu, a hrišćanska zajednica varoš. U sidžilu iz 18. stoljeća, prilikom razreza taksita, upisan je džema'at-i muslimin-i Kreševo i džema'at-i varoš-i Kreševo.⁴⁸ O urbanoj strukturi ovog naselja izvori ne pružaju za naznačeni period druga saopštenja.

DEMOGRAFSKE PROMJENE

Jedan od važnijih pokazatelja urbanog razvoja nekog naselja jest i brojno stanje njegovog stanovništva. Prema podacima katastarskog popisa bosanskog sandžaka iz 1468–9. godine Fojnica je, poslije Novog Pazara, bila najnaseljenija u Bosni. Te godine u Fojnici je zabilježeno 329 domaćinstava.⁴⁹ Odmah iza Fojnice dolazi Kreševo sa 299 domaćinstava.⁵⁰ Kasniji podaci o stanovništvu pokazuju stalni demografski pad (pogledati tabele I i II). Opadanje broja stanovništva bilo je izazvano različitim uzrocima. Uspostavom osmanske vlasti podignuta su nova gradska naselja koja su se razvila u nova administrativna, zanatska i trgovačka središta. Takva naselja, kao Novi Pazar i Sarajevo, potisnula su ranija trgovačka i zanatska središta. Zbog toga dolazi do odliva stanovništva koje u većim gradskim sredinama traži bolju egzistenciju. Karakterističan je primjer Radonje Milenovića koji je prodao u Fojnici kuću i jednu trećinu rudarskog okna srebra i preselio se u Sarajevo.⁵¹ Drugi su zahvaljujući svojim ranijim poslovnim vezama odlazili u Dubrovnik. Tokom 15. i 16. stoljeća Bosna i Hercegovina snabdijevali su Dubrovnik radnom snagom.⁵²

Rudarsko stanovništvo nije bilo stimulirano u novoj državi, pa je napuštalo rudnike i odlazilo u druge krajeve.^{52a} Prema podacima kanuna za rudnike Fojnicu i Kreševo iz 1489. godine, rudarsko stanovništvo uživalo je izvjesne ekonomske povlastice. Tako umjesto ispendže i harača, davali su po jedan zlatnik po domaćinstvu, desetinu od rude i čistog srebra i desetinu od žitarica. Rudarima Fojnice te povlastice dokinute su 1489. godine i oni su svedeni u status rajnskog stanovništva.⁵³ Međutim, u kanunu za Kreševo naznačeno je da rudari rudnika u Kreševu ne daju ni harač ni ispendžu, već jedan zlatnik po domaćinstvu, što znači da njima ove povlastice nisu

47. Isto.

48. OIS, *sidžil br. 46, 5a*, dokumenat 1.

49. Istanbul, M. Cevdet No 0–76, OIS, 216, f. 23.

50. Isto, f. 23.

51. M. Popović-Radenković, »O trgovačkim odnosima Dubrovnika sa Bosnom i Hercegovinom«, *IG 1–4*, Beograd, 1952, 12.

52. R. Samardžić, »Podmladak dubrovačkih trgovaca i zanatlija u XV i XVI vijeku«, *Zbornik studentskih stručnih radova*, Beograd, 1948; B. Hrabak, »Momci iz Hercegovine i Bosne u dubrovačkom zanatstvu, trgovini i pomorstvu u XIV, XV i XVI stoljeću«, *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* (dalje *Prilozi*), godina IX/I, br. 9/1, Sarajevo, 1973, 23–62.

52aS. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva*, Priština, 1968, 45.

53. *Kanuni*. . ., 17, 18.

dokinute u isto vrijeme kad i rudarima Fojnice, Deževice i Dusine.⁵⁴ Ako rudari Kreševa ovim popisom nisu obuhvaćeni, jer su plaćali filuriju, onda je brojno stanje stanovništva moralo biti veće.

Jedan od razloga opadanja broja stanovništva su i epidemije raznih zaraznih bolesti koje su, skoro redovno, praćene i elementarnim nepogodama. Velika epidemija kuge zabilježena je 1602. i 1604. godine u Carigradu, Skoplju, Prizrenu, Foči, Sarajevu i drugim gradovima Osmanskog Carstva.⁵⁵ Poznato je da su gradska naselja, zbog gustine naseljenosti i češćih komunikacija, trpjela mnogo veće ljudske i materijalne štete nego seoska naselja i da je epidemija kuge u gradovima ostavljala duboke posljedice.

Fluktuacija stanovništva i u Fojnici i u Kreševu vrlo je uočljiva. Godine 1516. u Fojnici su zabilježena dvadeset i dva doseljenička domaćinstva,⁵⁶ a 1528–30. godine trideset i jedno.⁵⁷ Doseljavanje je vršeno kako iz okolnih seoskih naselja (Gvoždana, Mratinića, Deževice, Dusine, Orahovice, Pridola), tako iz sela neretvanske nahije (Bistrice, Stupa, Bradine, Brusnice), a najviše iz hercegovačkog sandžaka.

U Kreševu su 1528–30. godine zabilježena trideset i četiri nova domaćinstva koja su doselila iz sela visočke nahije (Paleža i Kralupa), iz sarajevske nahije (Potočić i Vojsalić), iz sela neretvanske nahije (Bistrice, Vragovgaja?, Vrbice), zatim iz Srebrenice, Olova i Fojnice.⁵⁸ Na ime boravišne takse takva domaćinstva plaćala su po 6 akči (resm-i duhan), dok su, u skladu sa odredbama zakona, spahiji čiji su timar napustili plaćali desetinu i ostale pristojbe. U osmanskoj državi grad je bio otvoren seoskom stanovništvu koje je dolaskom davalo nove impulse gradskoj privredi. Time je, na izvjestan način, bio uslovljen razvitak gradova i gradske privrede.

Prema izvještaju bosanskog biskupa Franciska di Stefana, krajem 16. stoljeća Fojnica je sa okolnim selima imala tri hiljade kuća, odnosno dvanaest hiljada katoličkog stanovništva, a Kreševo petsto katoličkih kuća, odnosno dvije hiljade stanovnika.⁵⁹ Prema podacima katastarskog popisa bosanskog sandžaka iz 1604. godine u samoj Fojnici zabilježena su sto četrdeset i četiri domaćinstva, a u Kreševu sto četrnaest, dok je cijela visočka nahija sa sto četrdeset i sedam naselja imala oko pet hiljada petsto devedeset i devet domaćinstava, a od toga hrišćanskih petsto sedamdeset i šest.

KONFESIONALNE PROMJENE

I u Fojnici i u Kreševu Turci su zatekli katoličke kultne objekte, pa pretpostavljamo da su u ovim naseljima živjeli, uglavnom, pripadnici katoličke

54. *Kanuni* . . . , 15.

55. B. Hrabak, »Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450–1600. godine«, *IG* 1–2, Beograd, 1967, 19–37; Isti, »Epidemije u Sandžaku od sredine XV do kraja XVIII veka«, *Simpozijum Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, IX, Prijepolje, 1981, 139–149.

56. Istanbul BBA, TD No 56, OIS, br. 63, f. 5.

57. Istanbul, BBA, TD No 157, OIS, br. 65, f. 10, 11.

58. Isto, f. 8, 9, 10.

59. K. Horvat, »Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia, Novi historijski spomenici za povjest Bosne i susjednih zemalja«, *GZM XXI*, Sarajevo, 1909, 71, 72.

konfesije. Međutim, poznato je da su ranije na prostoru Kraljeve zemlje živjeli pripadnici bosanske crkve, koji su u istoriji bosanske države odigrali značajnu društveno-političku ulogu u odbrani od ugarske agresije. U periodu posljednjih bosanskih kraljeva pristalice bosanske crkve bili su proganjeni, pa su ili prisilno primili katoličanstvo, ili se sklonili u hercegovinu zemlju.⁶⁰ Ti sukobi odvijali su se neposredno prije osvajanja Bosne. Godine 1459. kralj Stefan Tomašević žalio se da mu je teško voditi borbu protiv Turaka, jer je u njegovoj zemlji većina maniheja koji više vole Turke nego katoličke snage.⁶¹ Izvjestan broj pristalica bosanske crkve održao se u okolini ovih naselja i poslije propasti bosanske države. Batinić bilježi: »Tako spominju ljetopisi Reda da je dne 4. svibnja godine 1464. nasrnula jedna bogumilska rulja na samostan kod Visokog i tu petoricu braće okrutno umorila, a samostan raskopala.«⁶² I osmanski izvori bilježe postojanje pristalica bosanske crkve pod imenom »krstjani«. Oni su se održali u nekim selima u okolini ovih naselja, dok ih izvori u Fojnici i Kreševu na spominju. Međutim, pretpostavljamo da ih se izvjestan broj i ovdje održao, ali pod plaštom kriptobogumilstva. Još je 1871. godine Sava Kosanović pisao: »Čuo sam da više Kreševa živi nekoliko porodica kod kojih, iako se one krštavaju i posećuju crkvu, otac predaje sinu tajno bogumilsko versko učenje u amanet, u nadi da će se njihova vera još jednom podići. Mala Braća nisu mogla, pored svih svojih nastojanja da pronađu koje su to porodice.«⁶³ U osmanskim izvorima, u selima Višnjica, Trnovica, Podvinci, Kralupi, Toplica, Podastinje, zabilježeni su raniji krstjanski posjedi, zatim toponimi kao: Krstjan Stan, Grab Krstjanlik, Dab Krstjanlik.⁶⁴

Do pojave muslimanskog stanovništva u ovim naseljima došlo je u devetoj deceniji 15. stoljeća. Prema podacima katastarskog popisa iz 1485. godine, u Fojnici je zabilježeno sedam muslimanskih domaćinstava, a u Kreševu devet.⁶⁵ Prateći ovaj proces od druge polovine 15. do početka 17. stoljeća, a na osnovu opširnih podataka katastarskih popisa bosanskog sandžaka u kojima su zabilježena imena stanovnika, kao i imena njihovih očeva, uočili smo da muslimansko stanovništvo nastaje islamizacijom domaćeg hrišćanskog stanovništva. Do pojave muslimanskog stanovništva dolazilo je i sklapanjem mješovitih brakova između hrišćana i muslimana. Bosanskom biskupu Francisku di Stefanu, prilikom posjete katoličkim crkvama u Bosni 1600. godine, sveštenici su priložili upute kako postupati u slučaju mješovitih brakova između katolika i muslimana.⁶⁶

60. A. Solovjev, »Nestanak bogumilstva i islamizacija Bosne«, *GDI BiH*, godina I, Sarajevo, 1949, 43; V. Ćorović, *Historija Bosne*, Beograd, 1940, 452–453.

61. V. Ćorović, *Historija*. . ., 533.

62. M. V. Batinić, *Djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini za prvih šest vijekova njihova boravka*, sv. I. Zagreb, 1881, 142.

63. A. Solovjev, »Nestanak«. . ., 75.

64. Istanbul, BBA, TD No 24, OIS, br. 62, f. 195, 214, 219; TD No 18, OIS, br. 61, f. 43; TD No 157, OIS, br. 65, f. 87, 395, 437; TD No 379, OIS, br. 76, f. 395.

65. Istanbul, BBA, TD No 18, OIS, br. 61, f. 1.

66. K. Horvat, »Monumenta«. . ., 75.

Proces islamizacije u Fojnici i Kreševu i po obimu i po intenzitetu malih je razmjera (pogledati tabele I i II). Početkom 17. stoljeća hrišćansko stanovništvo činilo je apsolutnu većinu. Prema izvještaju bosanskog biskupa Franciska di Stefana krajem 16. stoljeća u Fojnici sa okolinom bilo je tri hiljade katoličkih kuća, a u Kreševu sa okolinom pet stotina katoličkih kuća.⁶⁷ Taj broj čini nam se prilično nerealnim, jer prema osmanskim izvorima 1604. godine Fojnica je imala sto osam hrišćanskih i trideset šest muslimanskih kuća, a Kreševu šezdeset devet hrišćanskih i četrdeset pet muslimanskih kuća, bez okolnih seoskih naselja.⁶⁸ Godine 1612. bosanski biskup Baličević pisao je papi iz Fojnice da je, »pošto se broj nevernika (muslimana) povećava svakog dana, a nesretni vernici se smanjuju u broju«, teško održati narod u pravouj vjeri.⁶⁹

Proces prihvatanja islamske religije u Fojnici i Kreševu, usljed različitih okolnosti trajao je dugo. To su bila izrazito rudarska naselja i osmanska država se trudila da povećava proizvodnju u rudnicima, dok je zatečeno stanje u pogledu stanovništva i njegove vjeroispovijesti poštovala i nije vršila nagle izmjene. Zbog toga se muslimanske vjerske institucije u Fojnici i Kreševu, u odnosu na druge gradove u Bosni, javljaju dosta kasno. Zahvaljujući tome, uticaj katoličke crkve ovdje se jače osjećao. I u seoskim naseljima fojničkog i kreševskog kraja proces prihvatanja islama bio je mnogo manjih razmjera i tekao je dosta sporije nego u selima u okolini Visokog. Stabilizacijom osmanske vlasti, a naročito sa opadanjem proizvodnje u rudnicima, dolazi do postepene transformacije ovih naselja u gradove islamsko-orijentalnog tipa. Pojavom džamija u ovim naseljima slabi uticaj katoličke crkve i dolazi do porasta muslimanskog stanovništva, o čemu je, kako smo već ranije spomenuli, papi pisao bosanski biskup Baličević.

SOCIJALNI SASTAV STANOVNIŠTVA

U osmanskom društvenom sistemu gradovi se iskazuju kao administrativno-upravni centri, zanatsko-trgovački centri, središta kulturnog i duhovnog života, a mnogi od njih imali su i obilježja agrarnih naselja. Shodno tome, u njima su živjele različite strukture stanovništva, čiji je društveni i materijalni položaj bio uslovljen mjestom i ulogom u osmanskoj društvenoj hijerarhiji.

Najveći dio stanovništva u Fojnici činilo je rajinsko stanovništvo, među koje su spadali i rudari. Ranije smo govorili o tome da su oni u prvim danima osmanske vlasti uživali određene ekonomske povlastice, koje su im dokinute 1489. godine,⁷⁰ a oni degradirani na stepen ostalog rajinskog stanovništva. Do 1570. godine i hrišćansko i muslimansko stanovništvo Fojnice imalo je iste obaveze i plaćalo iste poreze (izuzev harača koje je plaćalo samo hrišćansko stanovništvo, zatim muslimansko stanovništvo umjesto is-

67. Isto, 71, 72.

68. Ankara, TD No 477, OIS br. 203, f. 142, 143.

69. A. Solovjev, »Nestanak« . . ., 61.

70. *Kanuni* . . ., 15, 18.

pendže plaćalo je resm-i çift koji je bio izdiferenciran prema bračnom statusu i imovnom stanju). Od 1570. godine, kada je Fojnica prerasla u kasabu, mijenja se pravni položaj muslimanskog stanovništva, odnosno, zanatlijskog stanovništva koje je bilo nastanjeno u kasabi. Ono je oslobođeno rajinskih poreza, ukoliko nije obrađivalo rajinsku zemlju. Carskom hasu taj dio stanovništva davao je globe za sitne prestupe, za krivična djela, kao i takse za vjenčanja.

U povlaštenu grupu gradskog stanovništva spadala su i duhovna lica. Sveštenici katoličke crkve, ukoliko nisu obrađivali zemljište koje je imalo status rajinskog zemljišta, nisu plaćali nikakve poreze.⁷¹ Ni muslimansko vjersko osoblje džamije koju je podigao Mustafa, sin Hizra, nije plaćalo poreze.

U Fojnici je u povlaštenu sloj stanovništva spadalo i administrativno osoblje, upravnik rudnika i njegovi pomoćnici, sudija i njegovi pomoćnici, strani trgovci i drugi poslenici.

Stanovništvo Kreševa, također, bilo je sastavljeno od različitih slojeva gradskog stanovništva. Tu su živjeli pripadnici vojničke klase (posada kreševske tvrđave), administrativno osoblje vezano za rad rudnika, kao i sudija (naib) koji je u Kreševu, kao i u Fojnici, bio opunomoćenik sarajevskog sudije.

Manje povoljan socijalni status imali su ostali gradski slojevi stanovništva. Povlašten položaj imali su vjerski službenici u katoličkoj crkvi koji nisu plaćali nikakve dažbine ukoliko nisu obrađivali zemlju.⁷² Dažbine nisu plaćali ni vjerski službenici u kreševskoj džamiji. U Kreševu je živjelo zanatlijsko stanovništvo koje je do 1604. godine plaćalo sve dažbine kao i drugo nepovlašteno stanovništvo. Kada je Kreševo proglašeno kasabom, muslimansko zanatlijsko stanovništvo oslobođeno je rajinskih poreza. Plaćali su samo razne globe i takse za vjenčanje koje su bile upisane carskom hasu. Ukoliko su obrađivali zemlju, davali su desetinu i ostale pristojbe.⁷³ Međutim, ove povlastice koje je osmanska država dodjeljivla zanatlijskom i trgovačkom sloju u skladu sa potrebama i interesima svoje ekonomike, osim što su povoljno djelovale na društveni položaj i ekonomsku snagu tog sloja stanovništva, kvalitativno nisu bitno uticale na položaj grada u osmanskome feudalizmu.⁷⁴

Međutim, o zastupljenosti zanatlijskog i trgovačkog sloja u ukupnom broju stanovnika Fojnice i Kreševa na osnovu raspoloživih izvora ne može se donijeti ni približno tačna slika.

71. Istanbul, BBA, TD No 157, OIS, br. 65, f. 12; TD No 211, OIS br. 75, f. 20; TD No 379, OIS br. 76, f. 240; Ankara, TD No 477, OIS, br. 203, f. 142a.

72. Istanbul, BBA, TD No 157, 211, 379, OIS br. 65, f. 10, br. 75, f. 10, br. 76, f. 241; Ankara, TD No 477, OIS br. 203, f. 143.

73. Ankara, TD, No 477, OIS, 203, f. 143.

74. N. Filipović, »Osvrt na pitanje islamizacije na Balkanu pod Turcima«, *Godišnjak ANUBiH*, knj. XIII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11, Sarajevo, 1976, 389.

Tabela I
*Demografsko i konfesionalno kretanje stanovništva u Kreševu od 1468--1604. godine**

Godina	Muslimani		Hrišćani		Ukupno	
	domaćinstva	neoženjeni	domaćinstva	neoženjeni	domaćin.	neoženje.
1	2	3	4	5	6	7
1468/9	—	—	299	25	299	25
1485	9	—	290	19	299	19
1489	—	11	275	12	275	23
1516	20	8	203	—	223	8
1528	37	10	201	—	238	10
1540	39	10	185	—	224	10
1570	37	12	117	—	154	12
1604	45	8	69	—	114	8

* Članovi vojne posade tvrđave Kreševo nisu evidentirani u ovoj tabeli.

Tabela II
Demografsko i konfesionalno kretanje stanovništva u Fojnici od 1468--1604. godine

Godina	Muslimani		Hrišćani		Ukupno	
	domaćinstva	neoženjeni	domaćinstva	neoženjeni	domaćin.	neoženje.
1	2	3	4	5	6	7
1468	—	—	329	20	329	20
1485	7	—	262	—	269	—
1489	6	2	218	13	224	15
1516	12	7	198	—	210	7
1528	9	4	180	—	189	4
1540	16	—	104	—	120	—
1570	40	2	118	—	158	2
1604	36	7	108	—	144	7

PRIVREDA

Glavna djelatnost stanovništva Fojnice i Kreševa bilo je rudarstvo. Bitnu komponentu u privrednom životu ovih naselja činili su i trgovina, zanatstvo i poljoprivredna proizvodnja. Fojnica i Kreševo, kao i sva rudarska naselja u Osmanskom Carstvu, pripadali su sultanskom dobru. Na ime djelatnosti

kojom su se bavili sultanu su plaćali šerijatom i kanunom predviđene dažbine. U katastarskim popisima te dažbine zabilježene su pojedinačno i u ukupnom novčanom zbiru. Najprije ćemo dati ukupan godišnji prihod izražen u akćama, a na osnovu pojedinačnih podataka pratićemo razvoj pojedinih privrednih djelatnosti u ovim naseljima.⁷⁵

Fojnice	Ukupan godišnji prihod sultanu od:	
	Kreševa	Za godinu
22.500 akći	31.500 akći*	1468–9.
30.602 akći	35.628 akći	1489.
50.507 akći	35.064 akći	1516.
55.943 akći	110.347 akći	1528–30.
133.774 akći	113.195 akći	1540–42
46.947 akći	29.145 akći	1570.
47.846 akći	24.015 akći	1604.

* U ovu sumu uključeni su i prihodi od Deževica i Dusine.

RUDARSTVO

Nakon uspostave svoje vlasti, osmanska država je rudnike i rudarsku proizvodnju podvela pod svoju kontrolu. Ta kontrola nad proizvodnjom i radom rudnika povjeravana je posebno određenim ljudima koji su se zvali emini. Istovremeno se trudila da upozna tačan procenat plemenitih metala u rudi, kako bi mogla uzeti tačno utvrđen iznos. Zbog toga je finalna proizvodnja srebra vršena u prisustvu kadije, koji je uz povjerenike rudnika, pisara i šafara, upisivao u posebne knjige količinu proizvedenog srebra prije slanja u kovnice novca.

Pošto Turci u rudarskoj tehnologiji nisu bili dorasli domaćem stanovništvu, oni su prihvatili zatečenu tehnologiju proizvodnje, a u znatnoj mjeri i dotadašnje rudarsko zakonodavstvo, modifikujući ga prema svom društvenom sistemu. Primjetno je sačuvana i dotadašnja terminologija u rudarskoj proizvodnji. Postoji niz objavljenih radova o rudarskoj tehnici i ekonomskim odnosima u proizvodnji, kao i niz objavljenih izvora, pa se u radu nećemo zadržavati na tome, nego ćemo dati podatke o proizvodnji u rudnicima Fojnice i Kreševa.⁷⁶

75. Ovi podaci nalaze se u citiranim popisima iz dole navedenih godina.

76. A. Refik, *Osmanli devrinde Türkiye madenleri*, Istanbul, 1931; R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte des Bergbaues im osmanischen Reich*, I, II, III, Istanbul, Zürich, New York, 1943–1945; N. Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris*, t. II Reglements miniérs, 1390–1512, Paris – La Haye, 1964; S. Rizaj, *Rudarstvo*. . . A. Handžić, »Rudnici«. . .; Kanuni. . ., F. Spaho, »Turski rudarski zakoni«, *GZM XXV*, Sarajevo, 1913, 133–149, 151–194; Č. Truhelka, *Tursko slovjenski spomenici dubrovačke arhive*, Sarajevo, 1911; Isti, »Zakon sultana Sulejmana o srebrnim rudnicima i kovnicama akća u Bosni i susjednim zemljama«, Posebni otisak iz *Numizmatike*, II–IV, Zagreb, 1934–1936; V. Skarić, »Tragovi starog rudarstva u okolini Kreševa«, *GZM*, Sarajevo, 1934, 73–80; Isti, »Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji«, *Spomenik SKA LXXIX*, Filozofsko-filološke, društvene i istoriske nauke, 62, Sarajevo, 1935;

Prema zakonu za rudnik Fojnicu iz 1489. godine, rudari su sultanu davali jednu desetinu srebrne rude,⁷⁷ što je iznosilo 100 kablova.⁷⁸ Svaki kabao iskopane rude obračunavan je po 20 akči.⁷⁹ U sistemu naših mjera 1 kabao iznosi 24,806 kg⁸⁰, što znači da je 1/10 iznosila 2.480,6 kg srebrne rude.

Prema istom zakonu rudari su davali sultanu i 1/10 čistog srebra, što je navedene godine iznosilo 55 ledri.⁸¹ Jedna ledra obračunavana je po 340 akči.⁸²

Sultanu je pripadala i 1/10 od proizvodnje bakra, što je navedene godine iznosilo 300 ledri. Ledra je obračunavana po 1 akču.⁸³

Ako navedene brojke pomnožimo sa 10 dobićemo približnu vrijednost godišnjeg prihoda u ovom rudniku:

24,8 tona srebrne rude, odnosno 1.000 kablova x 20	20.000 akči
550 ledri čistog srebra x 340 akči	187.000 akči
3000 ledri bakra x 1 akča	3.000 akči

ukupno 210.000 akči

Prema zakonu rudnika Kreševo iz 1489. godine,⁸⁴ rudari su sultanu davali 1/10 srebrne rude, što je navedene godine iznosilo 100 kablova,⁸⁵ odnosno 2.480,6 kg, isto kao i u fojničkom rudniku. Pošto je kreševsko srebro bilo glamsko, tj. sadržavalo je u sebi određen procenat zlata, bilo je skuplje i obračunavano je po 40 akči.⁸⁶

Rudari su davali sultanu i 1/10 čistog srebra, koja je navedene godine iznosila 41 ledru. Ledra čistog srebra bila je jeftinija nego u Fojnici i obračunavana je po 320 akči.⁸⁷ Po istom principu i ovdje ćemo izračunati približan godišnji prihod kreševskog rudnika:

24,8 tona srebrne rude, odnosno 1.000 kablova x 40 akči	40.000 akči
410 ledri čistog srebra x 320 akči	131.000 akči

ukupno: 171.200 akči

Isti, *Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni*, Beograd, 1939; D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd, 1974; G. Elezović, *Turski spomenici*, knj. I, sv. 1, 2, Beograd, 1940–1950. B. Hrabak, »Metali i otopine iz Bosne i Srbije na tržištima arapskih zemalja (XIV–XVI v.)«, *Prilozi*, br. 13, Sarajevo, 1977, 47–62; Isti, »Prodaja proizvoda bosanskog rudarstva u Veneciji i Mlečanima u Dalmaciji«, *GDIBiH XXI–XXVII*, Sarajevo, 1976, 59–72; Isti, »Izvoz plemenitih metala iz Bosne u Dubrovnik u vreme osmanlijske vlasti«, *GDIBiH, XXVIII–XXX*, Sarajevo, 1979, 75–86; Isti, »Dubrovačko«. . . ; V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Beograd, 1951.

77. *Kanuni*, 17.

78. Istanbul, BBA, TD No 24, OIS, br. 62, f. 5; Vidjeti: A. Handžić, *Rudnici*. . . , 12–15, gdje se nalaze prihodi od proizvodnje u rudnicima Fojnice i Kreševa za 1489. godinu.

79. Isto.

80. Vidjeti: S. Čirković, »Mere u srednjovekovnom rudarstvu Srbije i Bosne«, *Zbornik Histo-rijskog zavoda Jugoslavenske akademije*, vol. 8, Zagreb, 1977, 134.

81. Istanbul, BBA, TD No 24, OIS, br. 62, f. 5.

82. Isto.

83. Isto.

84. *Kanuni*. . . , 15.

85. Istanbul, BBA, TD No 24, OIS, br. 62, f. 3.

86. Isto.

87. Isto.

Iz ovog proističe da su prihodi kreševskog rudnika bili manji od fojničkog za 38.800 akči.

O intenzivnoj proizvodnji srebra u bosanskim rudnicima u vrijeme osmanske vlasti govore i podaci iz Dubrovačkog arhiva. Iako je osmanska država zabranjivala izvoz plemenitih metala, Dubrovčani se te naredbe nisu pridržavali. Između 1475. i 1478. godine u Dubrovniku je osnovano 14 trgovačkih društava za kupovinu srebra iz Bosne, a u jednom slučaju i iz Kreševa.⁸⁸

U trećoj deceniji 16. stoljeća u fojničkom rudniku, osim srebra i bakra, eksploatiše se i zlato, a u kreševskom rudniku još uvijek samo srebro. Podaci na osnovu kojih ćemo pokušati izračunati godišnji približan prihod ovih rudnika, nalaze se u opširnom katastarskom popisu bosanskog sandžaka iz 1528–30. godine.⁸⁹

Navedene godine rudari su davali sultanu 1/5 čistog srebra, što je iznosilo 1.750 dirhema. Jedan dirhem obračunavan je po tri akče, što je iznosilo 5.250 akči.

Sultanu je pripadala i 1/5 od proizvodnje zlata, što je iznosilo 31.667 akči.

Od proizvodnje bakra pripadalo mu je 5.000 ledri. Ledra je obračunavana po 1 akču kao i ranije, što je iznosilo 5.000 akči. Ako navedene brojke pomnožimo sa 5 dobićemo približan godišnji prihod ovog rudnika za navedenu godinu:

8.750 dirhema x 3 akče	26.250 akči
proizvodnja zlata u akčama	158.335 akči
25.000 ledri bakra x 1 akča	25.000 akči

ukupno 209.585 akči

U našem sistemu mjera 1 dirhem iznosi 3,207 grama, pa bi godišnja proizvodnja srebra u fojničkom rudniku približno iznosila 28,061 kg. U poređenju sa prihodom iz 1489. godine uočljivo je da je proizvodnja srebra u ovom periodu znatno opala. Možda je na to djelovala nova odredba koja je umjesto ranije 1/10 sada iznosila 1/5 rafiniranog srebra. I sam socijalni položaj rudara mogao je negativno djelovati na proizvodnju.

U kreševskom rudniku situacija je bila drugačija. Iste godine rudari kreševskog rudnika davali su 1/5 čistog srebra u iznosu od 31.450 dirhema. I ovdje je 1 dirhem obračunavan po 3 akče, što je iznosilo 94.350 akči. Približna godišnja proizvodnja čistog srebra iznosila je 157.250 dirhema, odnosno 504,300 kg. Godišnji prihod u novcu iznosio je 471.750 akči i bio je veći od prihoda fojničkog rudnika za 262.165 akči.

88. B. Hrabak, »Dubrovačko«. . . , 70; Isti, »Izvoz plemenitih metala«. . . , 75–86; Isti, »Prodaja proizvoda«. . . , 65; Isti, »Metali i otopine iz Bosne«. . . , 49–53.

89. Istanbul, BBA, TD No 157, OIS, br. 65, f. 12, 10.

90. Istanbul, BBA, TD No 211, OIS, br. 75, f. 9, 19.

U četvrtoj deceniji 16. stoljeća eksploatacija fojničkog rudnika doživljava svoju zenitnu fazu. Pored srebra, zlata i bakra, tu se eksploatiše i lapis lazuli (lacivert), i u kreševskom rudniku također. Podaci o rudarskoj aktivnosti ova dva rudnika zabilježeni su u opširnom katastarskom popisu bosanskog sandžaka iz 1540–42. godine.⁹⁰

Navedene godine rudari su davali sultanu 1/5 čistog srebra, što je iznosila 20.897 dirhema. Dirhem je obračunavan po tri akče, tj. u novcu je to iznosilo 62.691 akču.

Sultanu je pripadala i 1/5 od zlata, što je u novcu iznosilo 37.868 akči, 1/10 od proizvodnje lapis lazulija, u novcu 400 akči, od proizvodnje bakra 7497 ledri, u novcu 7.497 akči, prohod od samokova u Sebežiću 300 akči i samokova u Milodražu – 933 akče. Na osnovu navedenih podataka izračunali smo da je približan godišnji prihod fojničkog rudnika za navedenu godinu iznosio 545.513 akči. Približna godišnja proizvodnja srebra iznosila bi 350,083 kg.

U Kreševu su rudari davali 1/5 čistog srebra u iznosu od 33.363 dirhema. Pošto je dirhem obračunavan po 3 akče to je u novcu iznosilo 99.189 akči. Godišnja proizvodnja iznosila bi 166.815 dirhema, odnosno 535,296 kg, a što izraženo u novcu iznosi 500,445 akči. Dodamo li tome prihod od lapis lazulija, čija je desetina iznosila 100 akči, i prihod od desetine željeza samokova u Crnoj Riki i Ragalama, koji je iznosio 760 akči, onda je ukupan godišnji prihod ovog rudnika iznosio 509.045 akči.

Fojnički i kreševski rudnici donosili su sultanu znatne prihode. Oni su korišćeni za razne državne potrebe. Za popravak tvrđave Novi u Boki kotorskoj fermanom iz 1566. godine bilo je predviđeno da se iz prihoda carskih hasova rudnika Fojnica i Kreševo izdvoji 80.000 akči.⁹¹

Godine 1577. iz prihoda rudnika Fojnica i Kreševo trebalo je isplatiti 17 mustahfiza tvrđave Ostrovica u kliškom sandžaku.⁹²

Do sedme decenije 16. stoljeća u fojničkom rudniku potpuno je obustavljena proizvodnja srebra, bakra i lapisa. U kreševskom rudniku proizvodnja srebra i dalje se nastavlja, a osim toga eksploatišu se i zlato, bakar, željezo i lapis lazuli. Podaci o rudarskoj aktivnosti zabilježeni su u opširnom katastarskom popisu bosanskog sandžaka iz 1570. godine.⁹³

Spomenute godine iz fojničkog rudnika sultanu je pripadala suma od 24.130 akči na ime proizvodnje zlata i prihod od samokova u vrijednosti od 1.700 akči. Za navedenu godinu nismo u mogućnosti izračunati godišnji prihod, jer nije naznačen dio koji je pripadao sultanu, nego je to dato samo u novčanoj vrijednosti.

Godine 1570. kreševski rudnik davao je sultanu: 1/10 željeza iz Crne Rike i Ragala u vrijednosti od 1.000 akči.

91. M. Vasić, »Gradovi pod turskom vlašću«, *Istorija Crne Gore* knj. 3, tom I, Titograd, 1975, 514.

92. GHB, *Sidžil sarajevskog kadije iz 965*, Regesta uradio H. Šabanović (u rukopisu) inv. br. 6472, s. 17/3.

93. Istanbul, BBA, TD No 379, OIS, br. 76, f. 240, 241.

1/10 od lapisa lazulija u iznosu od	55 akči
1/5 čistog srebra u vrijednosti od	8.847 akči
1/10 zlata u vrijednosti od	2.600 akči
1/10 od bakra u vrijednosti od	762 akče
Ukupno	13.264 akče
Godišnji prihod navedene godine iznosio bi	88.395 akči

Prema podacima iz 1604. godine u fojničkom rudarskom basenu bila je obustavljena eksploatacija. Te godine sultan je dobijao od zlatonosne vode, odnosno od zlata koje se dobijalo ispiranjem, iznos od 24.130 akči,⁹⁴ zatim prihod od samokova u vrijednosti od 270 akči.

Međutim, kreševski rudnik i dalje je bio aktivan. Prema podacima iz katastarskog popisa bosanskog sandžaka iz 1604. godine sultan je iz ovog rudnika dobijao:⁹⁵

1/10 od samokova Crne Rike, Ragala i Hotigošta	1.200 akči
1/10 od lapis lazulija u vrijednosti od	55 akči
1/5 od čistog srebra u vrijednosti od	8.847 akči
1/10 od zlata iz sela Botunica ⁹⁶ vrijednost nije naznačena	
1/10 od bakra u vrijednosti od	762 akče
Ukupno	10.864 akče
Približan godišnji prihod iznosio bi	64.405 akči

Iz navedenih podataka uočava se da je proizvodnja u ovim rudnicima od druge polovine vijeka znatno opala, što je izazvano različitim uzrocima. Ranije smo vidjeli da je eksploatacija ovih rudnika u predosmansko vrijeme bila veoma intenzivna. Ona je nastavljena i za vrijeme osmanske vlasti, što je neminovno dovodilo do iscrpljivanja rude u ovim rudnicima. Tome treba dodati da Turci zastarjelu sasku tehnologiju proizvodnje nisu bili u stanju zamijeniti savremenom tehnologijom, koja je bila uvedena u evropskim rudnicima.

Na proizvodnju srebra u ovim rudnicima, kao i u ostalim rudnicima Osmanskog Carstva, negativno je djelovala pojava ogromnih količina jeftinog američkog zlata i srebra na evropskom tržištu. Njihova pojava izazvala je takvu revoluciju u cijenama da je ona potpuno uzdrmla osmansku privredu.^{96a}

Prema proračunu ekonomiste Zetbera, zalihe srebra tokom 16. stoljeća u Evropi su bile povećane za 206%, a zlata za 117%. Dok je 1493. godine u Evropi bilo oko 550.000 kg zlata, te količine 1600. godine iznosile su 1.192.000 kg. U isto vrijeme zalihe srebra povećane su za 14.000 tona.⁹⁷

Usljed toga došlo je do pada vrijednosti zlata i srebra i u našim rudnicima. I drugi faktori uticali su na opadanje proizvodnje i zatvaranje rudnika (zabrana izvoza srebra, sistem zakupa, epidemije kuge i drugih zaraznih bolesti). Opa-

94. Ankara, TD No 477, OIS, br. 203, f. 142a,

95. Isto, f. 143.

96. Danas postoji selo Botunja udaljeno od Kreševa 8,5 km.

96aH. Inaldžik, *Osmansko Carstvo*, Beograd, 1974, 197.

97. S. Rizaj, *Rudarstvo*. . . , 45.

danje rudarstva treba posmatrati u svjetlosti novih prilika i okolnosti koje su dovele do krize i političkog i ekonomskog sistema osmanske države.

TRGOVINA

Tradiciju trgovačkog naselja Fojnica ima još iz predosmanskog perioda. Zanimljive podatke o tome pruža zakon o rudniku Fojnica i njegovim pomoćnim rudnicima Deževici i Dusini.⁹⁸ U zakonu su navedeni iznosi tržišnih taksu koje su plaćali stanovnici Fojnice za pojedine artikle, pri čemu je naglašeno da su te takse uzimane i ranije prema kraljevom zakonu, što znači da su bile na snazi i u srednjovjekovnoj bosanskoj državi. Na osnovu tih podataka, kao i podataka koje pružaju dubrovački izvori, mogla bi se, djelomično, sagledati struktura proizvoda i trgovinskih artikala na fojničkom trgu. U cilju preglednosti podijelićemo ih na:

- *prehrambene artikle* (sir, maslinovo ulje, vino, žitarice, meso (ovčije, goveđe, svinjsko), mesni proizvodi i jaja),
- *proizvode upotrebne vrijednosti* (zemljano posuđe, prerađevine od drveta, plućno željezo, motike, noževi, vage, bakarno posuđe),
- *proizvode pčelarstva* (med, vosak),
- *tekstilne proizvode* (čoha, kaftan, bijela raša, pamuk, tkanine različitih vrsta i dezena, debeli bez, bez bijeli i u boji) i
- *stočarske proizvode* (kože od domaćih i šumskih životinja, od čijeg krzna su se pravili odjevni predmeti).

Osim navedenih spominju se i drugi artikli, kao što su: luč, šafran, barut, strijele, pojasevi, papir za pisanje i drugo. Dubrovčanin Doberko Stuparić, koji je živio u Fojnici do 1473. godine i tamo imao trgovačku radnju, navodi da je imao sljedeću robu: tkanina raznih vrsta i boja, bijele raše, kapa valjanica, noževa (200), zlatnih poluga, čarapa, sanduk i po bijelog sapuna, voska, pamuka, baruta, šafrana, mastionica (4), simitar i strijele, ulje, sklavine, žita, jedan putir, jednu patenu (Diskos), stipse, ženskih pojaseva, gornje odijelo sa srebrnim dugmadima, fustana, vaga, aspre u gotovom, krstića malih srebrnih, hartija za pisanje, volovskih koža, jedan bakarni sud, četiri veste po mjeri skrojene, pribadača, malih čavala, čavala za sedlo sa širokim glavama.⁹⁹

U ovo vrijeme na fojničkom trgu vino je bilo čest artikal, o čemu svjedoči i visina takse koja se uzimala za prodaju ovog artikla. Godine 1570. taksa za prodaju vina iznosila je 2.500 akči, a 1604. godine 2.527 akči.¹⁰⁰

Značajan trgovački promet odvijao se i na kreševskom trgu, na kojem je vršena razmjena viškova proizvoda sa sela, kako za potrošnju gradskog stanovništva i podmirenja njegovih potreba, tako i za izvoz. Seosko stanovništvo je tu nabavljalo robu koja nije proizvedena na selu, kao što je bila so, ulje i neki odjevni i upotrebni predmeti koji nisu izrađivani u okviru kućne radinosti. Na kreševskom trgu odvijao se promet i prodaja vina koje je dovo-

98. *Kanuni* . . ., 15–18.

99. D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja* . . . 196.

100. Istanbul, BBA, TD No 379, OIS, br. 76, f. 240; Ankara, TD No 477, OIS, br. 203, f. 142a.

ženo izvana. Taksa za prodaju vina 1570. godine iznosila je 1.542, a 1604. godine 1.544 akče.¹⁰¹

Godine 1489. tržišna taksa sa nijabetom iznosila je 10.000 akči,¹⁰² što govori o znatnom obimu trgovinske razmjene na ovom trgu. Pošto su tržišne takse i za Fojnicu i za Kreševo u docnijem periodu upisane zajedno sa drugim davanjima, ne znamo koliko su one tačno iznosile.

Struktura robnog prometa ovih trgova ukazuje ne samo na potrebe njegovih stanovnika, već i na njihovu kupovnu moć. U prodavnicama je prisutna, pored neophodnih artikala, i luksuzna roba koja je trebalo da zadovolji potrebe gradskog stanovništva. Dalje, vidimo da gradsko tržište privlači i seosko stanovništvo koje, donoseći viškove svojih proizvoda (koža, sušeno meso, med, vosak, jaja, raša i drugi proizvodi), aktivno učestvuju u trgovačkom prometu.

Međutim, vodeće mjesto u trgovini Fojnice i Kreševa imali su Dubrovčani koji su potrebe lokalnog stanovništva zadovoljavali kako nabavkom proizvoda u samom mjestu, tako i uvozom, uglavnom iz Dubrovnika. Iako u osmanskim izvorima nemamo podataka o postojanju Dubrovčana i njihove kolonije u Fojnici i Kreševu, oni su se tamo i dalje zadržavali i u trgovačkom životu ovih naselja vodili glavnu riječ. O tome nam svjedoči i testament Doberka Stuparića iz 1473. godine.¹⁰³

ZANATSTVO

Određene vrste zanimanja imale su u Fojnici svoju tradiciju. To su pekari, papučari i krznari. U prvim decenijama osmanske vlasti uživali su i određene poreske povlastice. Za djelatnost koju su obavljali plaćali su sedmično po jednu akču, dok su drugih davanja bili oslobođeni. Te olakšice dokinute su im 1489. godine sultanskom naredbom, kada je naređeno da plaćaju harač, ispendžu i sve ostale obaveze predviđene šerijatom i kanunom za zavisno stanovništvo.¹⁰⁴

U Fojnici i Kreševu njegovana su i druga zanimanja (mesarski, tabački, krojački, šimlarski, kovački i kožuharski zanati), uglavnom ona vezana za postojeću sirovinску bazu i potrebe stanovnika. U katastarskom popisu iz 1489. godine naišli smo na *Radosava glumca*. Nismo sigurni da li se radi o profesiji, mada je poznato da su u bosanskoj srednjovjekovnoj državi postojale glumačke družine koje su prilikom svečanosti angažovane na dvorovima kralja i plemića.¹⁰⁵

Osim navedenih zanimanja, u izvorima nismo našli spomen drugim vrstama djelatnosti, iako su one, s obzirom na potrebe stanovnika, morale postojati. Gradnja kuća u specifičnom osmanskom stilu, naročito interijeri rađeni u rezbarenom drvetu, iziskivali su majstore specijalizovane u toj vrsti zanata.

101. Isto, f. 241; f. 143.

102. Istanbul, BBA, TD, No 24, OIS, br. 62, f. 3.

103. D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja*. . ., 196.

104. *Kanuni*. . ., 18.

105. Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, knj. II, Beograd-Sremski Karlovci, 1934, 347.

Zatim, zanimanja vezana za rudarstvo i rudarsku proizvodnju, preradu i dekorativnu obradu zlata i srebra, s obzirom na njegovu eksploataciju u ovim naseljima, morala su biti zastupljena.

O tkačkoj manufakturi nemamo nikakvih podataka, iako je ona u okvirima kućne radinosti bila njegovana. Lan, koji je služio za izradu domaćeg platna uzgajan je u svim selima u okolini ovih naselja. U okvirima kućne radinosti proizvodilo se domaće sukno (raša) od kojeg se pravila odjeća. Još u srednjovjekovnoj bosanskoj državi dubrovački majstori cimatori (podstri-gači sukna) boravili su u Fojnici i Kreševu, dotjerujući domaće sukno.¹⁰⁶ U Fojnici su zabilježene i dvije stupe za valjanje sukna, a sirovina za izradu bila je domaćeg porijekla.

U Fojnici je prije 1570. godine zabilježena jedna mahala koju su nastanjivala 32 domaćinstva i to zanatlijska. Međutim, uz njihova imena nisu zabilježena i zanimanja.¹⁰⁷ Godine 1604. zabilježena su 34 zanatlijska domaćinstva i 7 neoženjenih osoba, ali ni ovdje nisu navedena zanimanja, pa o diferenciranosti zanatstva u ovom periodu ne bismo mogli ništa reći.¹⁰⁸

U Kreševu je 1604. godine upisano 28 domaćinstava i 8 neoženjenih osoba, za koje se navodi da su zanatlije.¹⁰⁹ Ni uz njihova imena nisu navedene vrste djelatnosti kojom su se bavili. Ovo zanatlijsko stanovništvo pripadalo je rajinskom stanovništvu, ali je uživalo određen ekonomski imunitet, o čemu je ranije bilo riječi.

AGRARNA PROIZVODNJA

Agrar je bio sporedno zanimanje fojničkog i kreševskog stanovništva. Uzgajane su različite povrtlarske kulture, ali je na prvom mjestu bio uzgoj žitarica. Na osnovu iznosa koje su stanovnici Fojnice i Kreševa davali sultanu, pokušaćemo izračunati približan iznos godišnje proizvodnje žitarica.

Godine 1489. stanovnici Fojnice i Kreševa davali su sultanu desetinu od proizvedenih žitarica koja je zabilježena u kejlima i akčama.¹¹⁰ Pošto se radi o desetini, navedene iznose množili smo sa 10 i dobili približan iznos godišnje proizvodnje žitarica. Prema kanun-nami iz 1530. godine 1 kejl = 50 oka,¹¹¹ a jedna oka iznosila je 1,28 kg.

	vrsta žitarica	izraženo u kejlima	izraženo u kilogr.
<i>Fojnica:</i>	pšenica	120	7.680
	ječam	20	1.280
	raž	20	1.280
	proso	140	8.960
<i>Kreševo:</i>	pšenica	490	31.360
	proso	650	41.600
	zob	480	30.720

106. D. Kovačević-Kojić, »Prilog proučavanja zanastva u srednjovjekovnoj Bosni«, *GDIBiH*, god. X, Sarajevo, 1959, 284.

107. Istanbul, BBA, TD No 379, OIS, br. 76, f. 239.

108. Ankara, TD No 477, OIS, br. 203, f. 142.

109. Isto, f. 143.

110. Istanbul, BBA, TD No 24, OIS, br. 62, f. 3,5.

111. *Kanuni* . . . , 41.

Navedene godine 1 kejl pšenice u Fojnice obračunavan je po 11,6 akči, a u Kreševu 12,25 akči, dok su raž, ječam i proso obračunavani po 6 akči. Kejl zobi obračunavan je po 3,91 akču.¹¹² U docnijem periodu stanovništvo je davalo resm od proizvodnje žitarica, što je podrazumijevalo usur i salariju, pa smo, računajući godišnju proizvodnju, zabilježene iznose u kejlima množili sa 7,5.

Godišnja približna proizvodnja žitarica za 1528–30. godinu iznosila je:

<i>Fojnica:</i>	pšenica	60 kejla	3.840 kg
	ječam	26 kejla	1.664 kg
	proso	90 kejla	5.760 kg
	raž	45 kejla	2.880 kg
<i>Kreševo:</i>	pšenica	112 kejla	7.168 kg
	ječam	52 kejla	3.328 kg
	heljda	37 kejla	2.368 kg
	zob	412 kejla	26.368 kg
	raž	60 kejla	3.840 kg

Godine 1528–30. u skladu sa kanun-namom, 1 kejl pšenice obračunavan je po 15 akči, ječam, proso i raž po 10 akči, a zob po 5 akči.¹¹³

Godišnja proizvodnja žitarica 1540–42. godine iznosila je:

<i>Fojnica:</i>	pšenica	112 kejla	7.168 kg
	mješanac	187 kejla	11.968 kg
	zob	225 kejla	14.400 kg
<i>Kreševo:</i>	pšenica	375 kejla	24.000 kg
	ječam	135 kejla	8.640 kg
	heljda	135 kejla	8.640 kg
	zob	757 kejla	48.448 kg
	raž	60 kejla	3.840 kg

Cijena žitarica obračunavane su po cijenama važećim u ranijem periodu, a u skladu sa kanun-namom.¹¹⁴ Prema kanun-nami iz 1565. godine 1 kejl iznosio je 60 oka,¹¹⁵ pa bi približna godišnja proizvodnja žitarica za 1570 godinu iznosila:

<i>Fojnica:</i>	pšenica	255 kejla	19.584 kg
	mješanac	375 kejla	28.800 kg
	zob	225 kejla	17.280 kg
<i>Kreševo:</i>	pšenica	232 kejla	17.817 kg
	mješanac	945 kejla	72.576 kg
	zob	352 kejla	27.033 kg

112. Istanbul, BBA, TD No 24, OIS, br. 62, f. 3,5, u navedenom dokumentu zabilježen je iznos izražen u kejlima i akčama, pa smo navedene cifre dobili dijeljenjem tih iznosa za pojedine artikle.

113. Istanbul, BBA, TD No 157, OIS, br. 65, f. 10, 12; *Kanuni* . . ., 41.

114. Istanbul, BBA, TD No 211, OIS, br. 75, f. 9,20; *Kanuni* . . ., 65.

115. *Kanuni* . . ., 83; Podaci o vrstama žitarica sadržani u: Istanbul, BBA, TD No 379, OIS, br. 76, f. 240, 241.

Godine 1570. i 1604. 1 kejl pšenice obračunavan je po 22 akče, mješanca po 13 akči, a zobi po 7 akči.

Približna godišnja proizvodnja 1604. godine:¹¹⁶

<i>Fojnica:</i>	pšenica	225 kejla	17.280 kg
	mješanac	375 kejla	28.800 kg
	zob	225 kejla	17.280 kg
<i>Kreševo:</i>	pšenica	262 kejla	20.121 kg
	mješanac	975 kejla	76.070 kg
	zob	375 kejla	28.800 kg

U vezi sa proizvodnjom žitarica i mlinarstvo je bilo razvijeno. U Kreševu je 1528–30. godine zabilježeno 13 mlinova koji su radili cijele godine i 5 mlinova koji su radili samo polovinu godine.^{116a} Godine 1540, bilo je 25 mlinova, od kojih je 13 radilo cijele godine, a 12 polovinu godine.¹¹⁷ Godine 1570. evidentirano je 10 mlinova koji su radili cijele godine i 11 mlinova čija je proizvodnja trajala pola godine. Isti broj mlinova zabilježen je i 1604. godine.¹¹⁸

U Fojnici je postojanje mlinova zabilježeno 1540. godine, i to 27 mlinova koji su radili cijele godine i 1 stupa za valjanje sukna; 1570. godine u Fojnici je radilo 26 mlinova i 2 stupe za valjanje sukna, a 1604. godine radilo je 66 mlinova.¹¹⁹ I u Fojnici i u Kreševu su bili mali mlinovi sa po jednim kamenom. O tome ko su bili vlasnici mlinova izvori ne pružaju nikakva saopštenja. Mlinovi su mogli biti privatno vlasništvo pojedinaca, dok je taksa za rad mlinova pripadala sultanskom hasu, i to: 30 akči za mlinove koji su radili tokom cijele godine, a za stupe i mlinove koji su radili pola godine po 15 akči. Mlinovi su u to vrijeme bili važni privredni objekti, pa su njihovi vlasnici imali siguran izvor materijalne egzistencije.

Osim žitarica, u Fojnici i Kreševu njegovane su povrtlarske kulture, voće, dok o uzgoju vinove loze nemamo podataka. I pčelarstvo je bilo jedno od zanimanja ovog stanovništva.

Podaci iz izvora ne pružaju nam cjelovite i potpune podatke o stočarstvu i stočnom fondu u ovim naseljima. Na osnovu poreza na sitnu stoku i uzgoj svinja koji su stanovnici ovih naselja davali sultanu, saznajemo da su se stanovnici Fojnice i Kreševa bavili uzgojem ovaca, koza i svinja. Stanovnici Fojnice 1570. godine na ime poreza za sitnu stoku davali su 1.400 akči, 1604. godine 1.437 akči, dok su za uzgoj svinja 1604. godine davali 124 akče.¹²⁰ Stanovnici Kreševa za uzgoj sitne stoke plaćali su 1528. godine 691 akču, 1540. godine 500 akči, 1570. godine 232 akče, a 1604. godine samo

116. Ankara, TD No 477, OIS, br. 203, f. 142a, 143.

116a. Istanbul, BBA, TD No 157, OIS, br. 65, f. 10.

117. Istanbul, BBA, TD No 211, OIS, br. 75, f. 9.

118. Istanbul, BBA, TD No 379, OIS, br. 76, 241; Ankara, TD No 477, OIS, 203, f. 143.

119. Istanbul, BBA, TD No 211, 379, OIS, br. 75, 76, f. 20, 240; Ankara, TD No 477, OIS, br. 203, f. 142a.

120. Isto.

30 akči.¹²¹ Za uzgoj svinja plaćali su 1489. godine 50 akči, 1528. godine 15 akči, 1540. godine 150 akči, 1570. godine 100 akči, 1604. godine 150 akči.¹²² Porez na sitnu stoku u drugoj polovini 15. i tokom 16. stoljeća iznosio je 1 akču na dvije ovce,¹²³ pa prema navedenom iznosu poreza, nema se utisak da je stočarstvo u ovim naseljima bilo važno zanimanje njihovih stanovnika.

SPOMENICI KULTURE

Prema podacima osmanskih izvora iz 1468–9. godine u Fojnici i Kreševu postojale su katoličke crkve. Navedene godine u crkvi u Fojnici spominju se tri sveštena lica, a isto toliko i u kreševskoj crkvi.¹²⁴ Položaj katoličke crkve i njenog sveštenstva regulisan je u Osmanskom Carstvu u početku osmanske vladavine ovim krajevima ahd-namom koju je Mehmed Fatih dao franjevcima. Ahd-nama, o čijoj je autentičnosti dosta pisano, čuva se u Muzeju fojničkog samostana.¹²⁵ Ovim dokumentom, čiji su sadržaj potvrđivali i docniji osmanski sultani kada su stupali na prijesto, zagantovana je katoličkom stanovništvu sloboda vjeroispovijesti, lična i imovinska zaštita. Istim dokumentom zagantovana je i pravna zaštita samostana.

Crkva koju su Turci zatekli u Fojnici datira iz vremena najranije franjevačke aktivnosti u Bosni. Poznata je pod imenom Crkva sv. Duha.¹²⁶ U katastarskim popisima bosanskog sandžaka iz 1485. i 1489. godine ne spominje se crkva ni u Fojnici ni u Kreševu. Međutim, drugi izvori svjedoče da su postojale i u drugoj polovini 15. stoljeća. Hudžetom iz 1502. godine dozvoljava se da se crkva u Fojnici popodi, a 1509. godine da joj se popravi krov.¹²⁷ Prije toga, 1493. godine, Dubrovčanin Petar Radojković obavezuje se da će godinu dana raditi u crkvi u Fojnici sve potrebne stolarske radove.¹²⁸ Možda je baš u ovo vrijeme došlo do preseljenja fojničke crkve sa Pazarnica na današnje mjesto pod Križem.¹²⁹ U popisima bosanskog sandžaka crkva u Fojnici i Kreševu spominje se 1516, 1528–30, 1540–42, 1570. i 1604. godine.¹³⁰ Prema podacima iz navedenih popisa sveštenstvo crkve bilo je oslobođeno svih poreza. Ukoliko su obrađivali zemlju koja je imala rajinski

121. Istanbul, BBA, TD No 157, 211, 379, OIS, br. 65, 75, 76, f. 10, 9, 241; Ankara, TD No 477, OIS, br. 203, f. 143.

122. Istanbul, BBA, TD No 24, 157, 211, 379, OIS, br. 62, 65, 75, 76, f. 3, 10, 9, 241; Ankara, TD No 477, OIS, br. 203, f. 143.

123. H. Hadžibegić, »Porez na sitnu stoku i korišćenje ispaša«, *POF VIII–IX/1958–9*, Sarajevo, 1960, 63–110.

124. Istanbul, M. Cevdet No 0-76, OIS, br. 216, f. 23.

125. H. Šabanović, »Turski dokumenti«..., 200–208; V. Bošković, »Pitanje autentičnosti fojničke ahd-name Mehmeda II iz 1463 godine«, *GDIBiH XXVIII–XXX*, Sarajevo, 1979, 87–107.

126. J. Jelenić, *Kraljevsko Visoko i samostan sv. Nikole*, Sarajevo, 1906, 48; V. Palavestra, »Historijska narodna predanja«, 109–117.

127. J. Matasović, *Fojnička regesta*. . ., 105.

128. V. Palavestra, »Historijska narodna predanja« . . ., 111.

129. Isto, 109–117.

130. Istanbul, BBA, TD No 56, 157, 211, 379, OIS, br. 63, 65, 75, 76; f. 5; 10, 12; 10, 20; 240, 241; Ankara, TD No 477, OIS, 203, f. 142a, 143.

status, plaćali su desetinu i običajne poreze.^{130a} O tome su posjedovali i sultanovu zapovijed kojom su se branili u slučaju zloupotreba.¹³¹ Crkva u Fojnici imala je svoje zemljišno dobro koje je proširivala kupovinom,¹³² a raspolagala je i stočnim fondom, o čemu svjedoči dozvola fojničkom samostanu data za gradnju staje.¹³³ U krugu fojničkog samostana izgrađene su dvije (musafirhane), gostionice gdje su stanari manastira i putnici dobijali besplatno hranu. Pretpostavlja se da je jedna gostionica sagrađena 1513. godine na molbu fra Frane Čečka,¹³⁴ iako u fermanu sultana Osmana II iz 1619. godine stoji da su one podignute otkako je Bosna osvojena i otkako su franjevcima date povlastice.¹³⁵

Na osnovu izloženih dokumenata stiče se utisak da su crkva i sveštenstvo u Fojnici i Kreševu imali podršku osmanske države i da se život u novim istorijskim okolnostima odvijao u duhu lojalnosti i tolerancije.

Pojava muslimanskog stanovništva dovela je i do pojave muslimanskih sakralnih objekata. Prva džamija u Fojnici podignuta je prije 1570. godine, a podigao ju je Mustafa, sin Hizra. Glavnica vakufa ove džamije 1604. godine iznosila je 28.000 akči, iz čega su službenici džamije dobijali platu i to: imam i hatib (halifa Mehmed) 6 akči dnevno, muezin (Isa, sin Husrefov) 4 akče, poslužitelj 1 akču i upravnik vakufa 2 akče dnevno.¹³⁶

U Kreševu je džamiju dao sagrađiti hadži Hasan prije 1604. godine. O vakufskoj fondaciji ove džamije nemamo podataka. U džamiji su radila 4 službenika: imam i hatib (Mehmed), muezin (Ibrahim), Ahmed, sin Džafera i Džafer, sin Šira.¹³⁷

130a. Isto.

131. J. Matasović, *Fojnička regesta*, dok. 16, dok. 19, dok. 32, dok. 40, dok. 109, dok. 125.

132. J. Matasović, *Fojnička regesta*, dok. 112, dok. 89, dok. 95, dok. 53.

133. Isto, dok. 110.

134. Isto, dok. 12, dok. 273, dok. 51; H. Kreševljaković, »Musafirhana franjevačkog samostana u Fojnici«, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1957, 38–40.

135. J. Matasović, *Fojnička regesta*, dokument br. 273.

136. Ankara, TD No 477, OIS br. 203, f. 142.

137. Isto, f. 143.

PRILOG PROUČAVANJU PROŠLOSTI FOJNICE I KREŠEVA OD USPOSTAVE
OSMANSKE VLASTI DO POČETKA 17. STOLJEĆA

R e z i m e

U ovom radu prati se demografski, urbani i privredni razvoj Fojnice i Kreševa od uspostave osmanske vlasti do početka 17. stoljeća, u mjeri u kojoj to omogućavaju korišćeni izvori. Rad je rađen, uglavnom, na osnovu objavljenih i neobjavljenih izvora osmanske provenijencije, prevashodno na osnovu katastarskih popisa bosanskog sandžaka iz 1468/9, 1485, 1489, 1528/30, 1540/42, 1570. i 1604. godine. Osim izvora osmanskog porijekla, u radu su korišćeni i drugi objavljeni izvori, kao i raspoloživa literatura.

Osnovu nastanka i ekonomskog prosperiteta Fojnice i Kreševa činili su rudarstvo i rudarska proizvodnja koja datira još od 14. stoljeća. I za osmansku državu ova naselja imala su prevashodno značaj kao rudnici.

Transformacija Fojnice i Kreševa u naselja islamsko-orijentalnog tipa odvijala se veoma sporo. Prve konture islamsko-orijentalnog grada Fojnica dobija u drugoj polovini 16. stoljeća, a Kreševo tek krajem 16. stoljeća.

Podaci o stanovništvu, crpljeni iz katastarskih popisa bosanskog sandžaka, pokazuju stalno opadanje broja stanovništva u ova dva rudarska naselja. Prema podacima katastarskog popisa iz 1468/9. godine, Fojnica je po broju evidentiranog stanovništva predstavljala, poslije Novog Pazara, najveće naselje u bosanskom sandžaku. Navedene godine u Fojnici je evidentirano 329 domaćinstava, a u Kreševu 299, da bi početkom 17. stoljeća u Fojnici bilo evidentirano 142, a u Kreševu 112 domaćinstava. Uzroci takvom demografskom padu veoma su raznovrsni. Razvojem novih administrativnih i ekonomskih centara Fojnica i Kreševo su gubili raniji primat, pa se stanovništvo selilo u razvijenije centre. Osim toga, stalni ratovi i epidemije zaraznih bolesti bili su također uzrok depopulacije ovih naselja.

Uspostavom osmanske vlasti u ovim naseljima dolazi i do promjene konfesionalne strukture stanovništva. Međutim, proces islamizacije i u Fojnici i u Kreševu, i po obimu i po intenzitetu, bio je malih razmjera.

U privrednoj strukturi Fojnice i Kreševa dominantno mjesto zauzimalo je rudarstvo. U fojničkom i kreševskom basenu eksploatisalo se srebro, zlato, bakar i lapis lazuli. Krajem 16. stoljeća dolazi do stagnacije proizvodnje u ovim rudnicima.

Osim rudarstva, važne privredne djelatnosti ovih naselja bile su trgovina i zanatstvo koje su imale svoju tradiciju. Glavnu riječ u trgovini i uvoznog i izvoznog karaktera imali su Dubrovčani. Najvažniji izvozni artikli bili su stočarski proizvodi i vosak, a uvozni tekstil i drugi predmeti široke potrošnje.

Od zanatskih djelatnosti u Fojnici i Kreševu bili su njegovani tabački, kovački, šimlarski, krojački, kožuharski, pekarski, krznarski i papučarski zanati.

Sporedno zanimanje fojničkog i kreševskog stanovništva bila je agrarna proizvodnja i stočarstvo.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE HISTORY OF FOJNICA AND KREŠEVO
FROM THE ESTABLISHMENT OF TURKISH RULE TILL THE BEGINNING OF THE
17th CENTURY

S u m m a r y

The present paper follows the development of Fojnica and Kreševo from the time of the establishment of Ottoman rule till the beginning of the 17th century, that is their urban, demographic, and economic development. The paper is based mainly on published and unpublished sources of Ottoman origin, primarily on land-registers for the Bosnian *sanjak* from the years 1468/9, 1485, 1489, 1516, 1528/30, 1540/42, 1570, and 1604, as well as on the available literature.

The basis of the origin and subsequent economic prosperity of these settlements, were mining and manufacture based on mining, dating back to the 14th century. When Ottoman rule was established, the continuity of exploitation of the mines in the Fojnica and Kreševo basins was uninterrupted. For the Ottoman state too those two settlements' were primarily important as mines of silver and precious metals.

The transformation of Fojnica and Kreševo into settlements of Islamic-oriental type was very slow, because of both the activity of the Catholic church and the attitude of the Ottoman state towards the mining settlements. Fojnica first acquired the characteristics of an Islamic-oriental town, in the second half of the 16th century, while Kreševo did so as late as the end of the same century.

Population data taken from the land registers for the Bosnian *sanjak* till the beginning of the 17th century, indicate a steady decline in the number of inhabitants in those two mining communities. According to the land registers of 1468/9, Fojnica was in population the largest settlement in the Bosnian *sanjak*, after Novi Pazar. In the same year, 329 households were registered in Fojnica, and 299 in Kreševo. Since that time, there was a steady decline in the number of inhabitants in both Fojnica and Kreševo. At the beginning of the 17th century there were 142 households in Fojnica, and 112 in Kreševo. The causes of this demographic decline are varied. Owing to the development of new administrative and economic centres such as Sarajevo and Novi Pazar, Fojnica and Kreševo lost their former importance, so that the population migrated in search of better sources of livelihood. The continual extensive wars that the Ottoman Empire waged throughout the 15th and 16th centuries, as well as epidemics of infectious diseases, were also reasons for the depopulation of these towns.

After Ottoman rule had been established, the confessional structure of the population changed. The Moslem population of these towns was mostly created by the conversion of the Christian population to Islam. After the beginning of the 17th century the process of islamization, both in Fojnica and Kreševo, was slight.

Mining occupied a dominant place in the economy of Fojnica and Kreševo. On the basis of the data offered by the land registers, it can be seen that silver and copper were mined in the Fojnica basin in the 15th century, while only silver was mined in that of Kreševo. In the course of the 16th century silver, gold, copper and lapis lazuli were extracted from these mines. In the second half of the 16th century stagnation in production set in these mines, especially in respect of silver. According to the census of 1570, the mining of silver-ore at Fojnica was discontinued, while mining at Kreševo continued. At the beginning of the 17th century, silver mining at Fojnica was resumed.

Trade and crafts were important parts of the Fojnica and Kreševo economies. As early as pre-Ottoman times, Fojnica was a market-town where important commercial transactions took place. Dubrovnik merchants played a main part in the trade of Fojnica and Kreševo. Imports and exports developed through the trade with Dubrovnik merchants. The main export articles were the products arising from cattle-breeding, and the articles imported, were various kinds of consumer goods, primarily textiles of different kinds.

Certain trades had a tradition going back to the pre-Ottoman period. In the first decades of Ottoman rule in Fojnica, bakers, furriers and shoemakers enjoyed certain privileges. Besides these, some other trades, such as tanning, tailoring, butchery, smithing, as well as some other trades based on the needs of the population, were also developed in Fojnica and Kreševo.

Agriculture was an auxiliary occupation in Fojnica and Kreševo. Besides vegetables, the population primarily grew cereals – wheat, barley, millet, rye, buckwheat, and oats.

Bee-keeping and cattle-breeding were also occupations of the inhabitants.